

СТОРІНКА РЕЦЕНЗЕНТА

УДК 94 (477) «1905-1917»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2021.1.54>

*Вікторія Венгерська**

САМООРГАНІЗОВАНА ГРОМАДСЬКІСТЬ ТА ІМПЕРСЬКА ВЛАДА У 1905-1917 рр.

Рецензія на монографію: *Магась В.* «Бути справжнім громадянином...»: суспільно-політичні організації в Наддніпрянській Україні у 1905-1917 рр.: монографія. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня "Рута"», 2020. 568 с.

У 2020 р. історична наука поповнилася новою монографією, присвяченою суспільно-політичним організаціям у Наддніпрянській Україні у 1905-1917 рр. Її автор – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Житомирського військового інституту імені С.П. Корольова В. Магась. Майже одночасно у Харкові з'явилося дослідження, присвячене діяльності громадських організацій, зокрема сільськогосподарських товариств у «довгому» ХІХ ст., рецензентом якої також виступила автор цього огляду¹. Поява подібних робіт не є випадковою у наш час, позначений, серед іншого, як розвитком політичних інституцій, у тому числі й радикального спрямування, так і розбудовою інститутів громадянського суспільства. У цьому ключі, вивчення історії формування та розвитку суспільно-політичних і

* Венгерська Вікторія Олексіївна – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8936-8893>; e-mail: vengerska@ukr.net

¹ Венгерська В.О. Людський та інституційний фактор модернізації аграрної сфери: нові аспекти досліджень «довгого» ХІХ ст. [рец.:] Лисенко М.С. Сільськогосподарські товариства українських губерній Російської імперії в модернізаційних процесах: люди, структури, справи (1861-1917): Монографія, Харків: ХНУМГ ім. О.М. Бекетова, 2020. 363 с. // Емінак. 2020. № 4 (32). С. 265-270.

громадянських інституцій є актуальним. Наукова актуальність вказаної праці зумовлена також тим, що діяльність зазначених об'єднань на початку ХХ ст. та їхні взаємини з владою досі дослідниками комплексно не вивчалися.

Монографія В. Магася повернула до вже певною мірою призабутих у вітчизняній історіографії досліджень політичної історії. Авторський фокус сконцентрований на створенні та функціонуванні суспільно-політичних організацій, союзів, які репрезентували різні суспільні верстви, етнічні групи, соціальні категорії з основним акцентом на їх участі у подіях революції 1905–1907 рр. Разом із цим, поза увагою Автора не лишилися і постреволюційні роки та період Першої світової війни.

«Бути справжнім громадянином...», – вислів С. Єфремова, яким, на нашу думку, В. Магась цілком влучно охарактеризував сутність суспільних процесів, що відбувалися в Наддніпрянській Україні у вказаний період. Ця теза є основним лейтмотивом монографії та неодноразово підтверджується наведеними у ній конкретними фактами.

Поважне ставлення до читача проявляється і в зовнішньому вигляді монографії. Оформлення обкладинки видання цілковито відповідає змісту книги. Серед портретів, уміщених на палітурці, центральне місце займає зображення С. Єфремова – одного з ініціаторів створення Української селянської спілки, який також стояв біля витоків Всеукраїнської спілки вчителів і діячів народної освіти. Крім того, бачимо портрети інших учасників демократичного руху: Г. Хоткевича – одного з діячів Всеросійського залізничного союзу, М. Гредескула – активіста Союзу союзів, Академічного союзу та інших громадсько-політичних об'єднань, А. Щербака – керівника Селянського союзу на Сумщині (використання «загратованого» портрету також є вдалим композиційним рішенням, яке певною мірою дозволяє візуалізувати зміст монографії) та С. Русової – голови Національної комісії при центральному бюро Всеросійського союзу вчителів і діячів народної освіти.

Робота В. Магася ґрунтується на широкій джерельній базі, яку він охарактеризував у вступній частині роботи. Вражає кількість опрацьованих Автором джерел. Так, науковцем було опрацьовано більше 600 документів 15 архівів України та Росії. Залучено також опубліковані документи і матеріали, зокрема, законодавчого та нормативного характеру, особового походження, періодики та публіцистику. Однак у випадку рецензованої монографії, така кількість використаних документів не пішла на користь «читабельності» тесту. Автор, як справжній історик, занадто захопився архівними справами, різноманітними протоколами, звітами, які представлені у них. Такий підхід робить текст доволі одномірним. Підбір окремих джерел, архівних фондів та їх опрацювання, ймовірно, налаштувало автора на революційну хвилю², чим пояснюється активне використання лексики, з нею пов'язаної: «пробудження політичної свідомості», «робота в масах», «пробудження громадянської активності» й т.п.

Методологічним підґрунтям дослідження стала, у першу чергу, концепція модернізації. Така методологія дозволила автору дійти висновку, що у другій половині

² Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 17. Комісія з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У. 1902–1939 рр. Ф. 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України. 1870–1966 рр. Оп. 1. Спр. 34. Копії и фотокопії писем членов РСДРП и революционеров.

XIX – на початку XX ст. у Російській імперії розгорталися модернізаційні процеси, які охоплювали різні сфери життя: державно-політичну, соціально-економічну та культурну. Автор погоджується із тезою О. Міллера щодо наздоганяючого характеру модернізації Російської імперії та її протікання у контексті вестернізації країни. Як наголошує науковець, у руслі зазначених тенденцій, протягом вказаного у монографії періоду, відбувався і розвиток Наддніпрянської України.

Основна частина монографії побудована відповідно до поставлених мети та завдань дослідження і становить 5 розділів (20 підрозділів). Структура роботи є логічною та відповідає основним етапам розвитку подій у зазначений період.

У першому розділі розглянуто еволюцію державно-правової системи і передумови самоорганізації населення. Автором проаналізовано вплив революції 1905-1907 рр. на трансформацію законодавства та системи державної влади, простежено сутність процесів демократизації суспільно-політичного життя. В. Магась зазначає, що на початку XX ст. у Російській імперії існував неоабсолютизм, який намагався примирити нові модернізаційні процеси в різних сферах зі старою політичною системою. Проте Перша російська революція призвела до зміни форми правління на дуалістичну монархію. У результаті третьочервненого перевороту склалася система влади, яка базувалася на існуванні провладної більшості в парламенті, з обмеженим національним і соціальним представництвом. Однак, попри політичний тиск, наслідки політичної та громадської активності в умовах революції дали свої результати: у четвертій Державній Думі було сформовано сильну опозицію, що призвело до руйнації третьочервненої політичної системи.

Як зазначає В. Магась, на фоні зазначених процесів у надрах імперської держави проходило формування громадянського суспільства. Однією з його ознак була поява численних добровільних об'єднань як свідчення формування громадянської ідентичності різних категорій соціуму: інтелігенції, робітників, селянства, військових, студентів тощо. Можливість утворення таких організацій обумовлювалася царським Маніфестом 17 жовтня 1905 р., котрий задекларував свободу об'єднань громадян, а механізм їхнього функціонування конкретизувався указом «Про тимчасові правила про товариства та союзи».

Автор приходить до висновку, що в процесі взаємодії влади та суспільства відбувалися основні процеси модернізації: професіоналізація, виникнення нових соціальних груп і становлення громадянського суспільства. Він, у цілому, погоджується із думкою О. Міллера про те, що влада не скористалася всіма можливостями для налагодження діалогу з громадськістю; водночас і сама громадськість не завжди використовувала всі наявні можливості для продовження легальної діяльності (наприклад, у Державних Думах). Одночасно, В. Магась розвиває її, наповнюючи додатковими фактами, пропонуючи, в окремих випадках, нове прочитання раніше введених до наукового обігу документів.

Громадське життя в окремих регіонах імперії, зокрема, і в українських губерніях, проходило під впливом тенденцій, що поширювалися на місця із центру країни. Водночас у багатьох випадках ініціатива на місцях ставала каталізатором процесів загальноімперського масштабу, зокрема й у створенні громадсько-політичних об'єднань.

Щоб проаналізувати ці взаємовпливи, науковець вдається до співставлення подій власне у Наддніпрянській Україні із тими, що мали місце в інших регіонах Російської імперії, у центрах, де формувалися громадські організації.

Виходячи з особливостей функціонування суспільно-політичних об'єднань підросійської України у 1905-1917 рр., В. Магась здійснив спробу періодизації їхньої діяльності. Автором виокремлено три періоди, специфіка яких залежала від політики влади та характеру активності союзів.

Другий і третій розділи присвячено діяльності суспільно-політичних організацій, що виникали у середовищі різних груп населення. Значну увагу науковець приділив діяльності об'єднань інтелігенції, жіночим і національним організаціям, які активізувалися у 1905-1908 рр. У своїх програмах вони відстоювали як загальнополітичні права, так і інтереси окремих соціальних і національних груп.

За політичні права і свободи виступали також учнівські та студентські організації, що діяли в українських губерніях протягом 1905-1914 рр. Як зазначає автор монографії, завдяки участі у таких союзах учнівська та студентська молодь здобувала перший досвід суспільно-політичної діяльності.

В. Магась не оминув своєю увагою й діяльність лоялістських і вірнопідданських об'єднань, що також були одним із елементів громадянського суспільства. Це були чорносотенні та праволіберальні сили, які, на відміну від вищезгаданих союзів, отримували від влади офіційну легалізацію. Провладні організації були неоднорідними як ідеологічно, так і за своїм складом. Траплялися суперечки всередині самих об'єднань, як це було, зокрема, у Союзі землевласників і землеробів Південно-Західного краю із приводу національного питання; загострилися проблеми взаємодії поміщиків російського та польського походження, які входили до нього.

Про глибину процесів громадянської самоідентифікації у тогочасному українському суспільстві свідчить третій розділ монографії, присвячений суспільно-політичним організаціям, які функціонували у середовищі селян, робітників, службовців, молодшого педагогічного персоналу та військових. Всеросійський селянський союз, Всеросійський союз залізничних службовців і робітників, Всеросійський союз поштово-телеграфних чиновників, Всеросійський союз вчителів і діячів народної освіти тощо були широко представлені у губерніях підросійської України, де їхні члени брали активну участь у революційних подіях 1905-1907 рр. В. Магась аргументовано відзначає, що зазначені організації викликали чималий інтерес у партійних діячів, які прагнули поширити свій вплив на союзи, та знаходили в їхніх лавах чимало своїх прихильників.

Четвертий розділ монографії присвячено періоду Великої війни. У ньому Автор доводить, що напередодні й у воєнні роки зростає політична активність молоді, свідченням чого, наприклад, стало створення у квітні 1915 р. Юнацької спілки. Ще однією тенденцією було поширення серед молоді самостійницьких ідей. В'ячеслав Магась переглянув існуючу концепцію стосовно Братства самостійників, існування якого досі викликало дискусії в історичній науці. Ґрунтовно проаналізувавши історіографію та джерела стосовно цього питання, дослідник довів, що така організація справді мала місце, відкинувши, разом з тим, окремі міфи та домисли стосовно неї.

У п'ятому розділі книги проаналізовано такі аспекти взаємодії влади та суспільних

організацій, як переслідування неполітичних громадських організацій за політичними мотивами, політизацію неполітичних офіційно зареєстрованих громадських об'єднань. Крім цього, з'ясовано обставини формування та причини невдачі створення Всеукраїнських селянської та вчительської спілок.

Підсумовуючи, зазначимо, що рецензована праця, виконана В. Магасем, є самостійним, новаторським дослідженням. Автор здійснив помітний внесок у розробку проблеми суспільно-політичного розвитку губерній підросійської України у вказаний період.

Загалом позитивно оцінюючи роботу, хотілося б надати досліднику кілька рекомендацій. Зокрема, на нашу думку, варто було б приділити більше уваги персоналіям, діяльність яких не обмежувалася винятково згаданими у монографії активностями, інституціями, й навіть країнами³. По-друге, більш акцентоване окреслення партійної приналежності активістів⁴ суспільно-політичних організацій дозволило б краще простежити ступінь політизації тодішнього суспільства та роль політичних партій у розгортанні громадсько-політичної активності населення.

Відзначимо, що вищевказані міркування та зауваження носять швидше рекомендаційний характер. Вони аж ніяк не занижують наукову цінність монографії В. Магася «Бути справжнім громадянином...»: суспільно-політичні організації в Наддніпрянській Україні у 1905-1917 рр.», яка, без сумніву, є вагомим внеском в історіографію досліджень політичної історії України. Вона містить цікаві наукові факти й аргументовані висновки, які можуть стати підставою для наукових дискусій. Рецензована праця є цікавою та вартою уваги як фахівців – істориків, політологів, соціологів, так і пересічних читачів, які цікавляться історією.

³ Так, згаданий у монографії Г. Хоткевич, задовго до революції 1905 р. був включений у процеси, які «підводили» до революції, й одночасно формували сприятливе культурно-просвітницьке середовище: заснування ним першого в Росії робітничого театру, розвиток народних театрів в Австро-Угорській імперії, що стало наслідком вимушеної еміграції через переслідування російською жандармерією в умовах революції 1905-1907 рр. Напередодні війни Г. Хоткевич очолює створене у Харкові Українське ім. Г. Квітки-Основ'яненки літературно-художньо-етнографічне товариство. Й подібний перелік можливо продовжити практично по кожному згаданому у роботі представнику суспільно-політичних і громадських структур.

⁴ Особливо це зауваження стосується партії кадетів, і членства в її лавах помітної частини українських громадських, а з часом і політичних діячів. Зокрема, у п. 5.2 йдеться про діяльність М. Гредескула, але без жодної згадки про його «кадетський період». Наявність подібної інформації дозволила б читачеві скласти більш об'ємне враження як про період, так і про людей, які його презентували.